
ПЕТРОВСЬКА І.Р.,

кандидат технічних наук, доцент
кафедри психології, педагогіки
і соціального управління,
Національний університет
«Львівська політехніка»,
м. Львів

ПСИХОЛОГІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ДЕФОРМАЦІЙ ОСОБИСТІСНО- ПРОФЕСІЙНОГО РОЗВИТКУ ВИКЛАДАЧІВ ВИЩОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

Проаналізовано та систематизовано сучасні науково-прикладні результати досліджень проблеми професійних деформацій викладачів вищої школи. Виявлено передумови та наслідки професійних деформацій, окреслено основні етапи профілактики (корекції і подолання) різних проявів професійної деформації особистості викладача вищого навчального закладу.

Ключові слова: професійні деформації, професійні деструкції, викладач вищого навчального закладу, професійний та особистісний розвиток.

Проанализированы и систематизированы современные научно-прикладные результаты исследований проблемы профессиональных деформаций преподавателей высшей школы. Выявлены предпосылки и последствия профессиональных деформаций, обозначены основные этапы профилактики (коррекции и преодоления) различных проявлений профессиональной деформации личности преподавателя вуза.

Ключевые слова: профессиональные деформации, профессиональные деструкции, преподаватель высшего учебного заведения, профессиональный и личностный рост.

Modern scientific and applied results of researches of a problem of professional deformations of teachers of the higher school are analysed and systematized. Preconditions and consequences of professional deformations are revealed, the main stages of prevention (correction and overcoming) various manifestations of professional deformation of the identity of the teacher of higher education institution are designated.

Key words: professional deformations, professional destructions, teacher of a higher educational institution, professional and personal growth.

Постановка проблеми. Проблема впливу професії на особистість постійно концентрує на собі увагу дослідників і як і раніше залишається актуальною. Особливо зріс інтерес до проблеми професійних деформацій в останні роки (С.П. Безносков, Е.Ф. Зеєр, В.В. Бойко, А.К. Маркова, О.Б. Полякова, Р.М. Грановська, Т.А. Жалагіна, Е.Е. Симанюк, Т.В. Степкіна, В.П. Подвойський, С.А. Дружилов, Н.С. Пряжников, Л.М. Мітіна, В.Е. Орел, Г.С. Абрамова, Є.В. Юрченко, Н.Б. Москвіна, О.В. Петренко та інші).

Однак праці названих авторів відрізняються значною різноманітністю підходів і концептуальних схем вивчення. Дослідження останніх років були спрямовані на вивчення змісту, рівнів і форм прояву професійних деформацій, пошук критеріїв розмежування професійних деформацій від інших явищ (наприклад, синдрому вигорання), визначення напрямків профілактики та корекції. Аналіз явища професійної деформації особистості здебільшого зводиться до описових нарисів його зовнішніх ознак за результатами психологічних спостережень, а також до обговорення окремих розрізаних патогенних чинників, специфічно властивих тому чи іншому виду діяльності.

Професійні деформації досліджуються у представників різних професій «людина-людина» (медичних працівників, військових, юристів, керівників, психологів, соціальних працівників тощо).

Однак феномен професійних деформацій практично не вивчений у викладачів вищої школи, які виконують ключову роль в підготовці сучасних професіоналів. Даній темі присвячені поодинокі роботи російських вчених (Т.А. Жалагіна (2004), А.В. Козлова (2006), Т.В. Степкіна (2007)), тоді як вітчизняних напрацювань в сфері діагностики та профілактики професійних деформацій особистості викладача вищого навчально закла-

ду не виявлено. Ця проблема не розкривалася в умовах взаємодії «викладач-студент», залишається відкритим питання оцінювання проявів професійних деструкцій особистості викладача очима студентів, що й обумовило сферу наших наукових інтересів. Адже наявні професійні деформації у викладачів транлююються студентам у формі моделей поведінки, установок, ставлення.

Метою статті є аналіз та систематизація сучасних науково-прикладних результатів досліджень проблеми професійних деформацій викладача вищого навчального закладу.

Як відомо, професійні деформації – це деякі викривлення розвитку особистості, зміна форми, загострення, загрубіння та перенесення в навколишнє середовище професійних звичок та стилю мислення, що ускладнюють взаємодію людини з іншими людьми. З часом деформації мають властивість перетворюватися в деструкції. Таким чином, професійна деформація є провісником професійної деструкції. Серед психологічних детермінант, що впливають на розвиток професійної деструкції, дослідники називають неусвідомлювані й усвідомлювані невдалі мотиви вибору професії, утворення стереотипів професійної поведінки, різні форми психологічних захистів, зниження рівня інтелекту, акцентуації характеру, базові незадоволені потреби особистості, старіння працівника та інші.

Виклад основного матеріалу. Професійна діяльність викладача вищого навчального закладу (ВНЗ) привертає увагу психологів, педагогів, культурологів, соціологів та інших фахівців. Подібний інтерес пов'язаний з тим, що саме від професорсько-викладацького складу певною мірою залежать організація діяльності та можливості самореалізації суб'єктів навчально-освітнього процесу вищої школи. Тому цілком зрозумілим є високий рівень вимог до викладачів, що передбачає їх різнобічну компетентність, авторитетність,

підготовленість до професійної діяльності.

Реалізація професійно-особистісного потенціалу викладачів залежить від сукупності факторів (психологічних, соціальних, юридичних, організаційних, медико-гігієнічних, економічних), взаємозалежних і взаємообумовлених в рамках різномасштабних систем - країни, регіону, ВНЗ, конкретної кафедри. Однак у будь-якому випадку діяльність суб'єктів освіти спирається на фундаментальні психологічні закономірності, а психологічне забезпечення управління людськими ресурсами полягає в створенні об'єктивних і суб'єктивних передумов використання таких принципів організації і базисних цінностей, які знижують вірогідність виникнення тих чи інших проявів професійної деформації особистості [1, с. 34].

Професійна деформація викладача по мірі просування його життєвим, професійним шляхом (виникнення, розвиток, профілактика та корекція, подолання), залежать від особистісних властивостей, функціональної структури виконуваної діяльності, особливостей процесу входження спеціаліста в професійне середовище, соціальних умов та інших обставин.

Жалагіна Т.А. професійну деформацію викладача ВНЗ пропонує розглядати як багаторівневу систему адаптації особистості до умов соціального середовища та спосіб перетворення власної життєдіяльності (насамперед - професійного плану) відповідно до психологічного досвіду особистості. Відповідно в основних своїх проявах професійна деформація виступає як змінений шлях професійно-особистісного розвитку, такий, що відхиляється від загальноприйнятих (схвалюваних суспільством) моральних і професійних норм. Таким чином, професійна деформація викладача ВНЗ є наслідком: індивідуально-особистісного розвитку; психологічного впливу професійної спільноти, відтворення «потрібних професією» якостей

і властивостей особистості; особистого психологічного досвіду, що передуює виникненню професійної деформації [1, с. 48].

Професійна деформація, що виникає на етапі входження в професію (формування-становлення фахівця) залежить від співвідношення особистісних особливостей і функціональної структури (змісту) викладацької діяльності. На етапі професійно-особистісного розвитку характер професійної деформації визначається, головним чином, тривалістю включеності в професійну діяльність (науково-педагогічним стажем) і закономірностями розвитку психічних функцій в онтогенезі. Структура професійно-типологічних деформацій особистості викладача включає суб'єктивно різнозначущі прояви. В результаті проблемне поле, на думку Жалагіної Т.А., можна звузити до семи проявів, що володіють найбільшою важливістю і активністю: агресія педагогічна, авторитарність, демонстративність, дидактичність, домінантність, особистісно-рольовий дисонанс і соціальне лицемірство.

Досліджуючи психологічні основи професійних деструкцій особистості педагога, Симанюк Е.Е вважає, що періодами розвитку професійних деструкцій є кризи професійного становлення, оскільки саме в процесі їх переживання відбувається структурна перебудова особистості. Кризи професійного становлення є психологічною характеристикою динамічного процесу професійного розвитку особистості. Стадії професійної адаптації передують кризі професійних очікувань, стадії первинної професіоналізації - кризі професійного зростання, стадія вторинної професіоналізації визначається процесом переживання кризи професійної кар'єри, стадія майстерності - кризою соціально-професійної самоактуалізації.

Стратегія подолання криз професійного становлення визначає конструктивність або деструктивність професійного розвитку і залежить від

активності особистості та усвідомлення проблем професійного становлення. У реалізації молоусвідомлених стратегій подолання беруть участь психологічні захисти. Для подолання психічного дискомфорту в критичних ситуаціях педагоги використовують більшою мірою проєкцію, заперечення і раціоналізацію, тобто ті види психологічного захисту, які вимагають від особистості великих енергетичних витрат і беруть участь у розвитку професійних деструкцій [5, с. 24].

Виявлено закономірність розвитку професійних деструкцій особистості педагога: рівень вираженості професійних деструкцій залежить від стажу педагогічної діяльності (чим більше стаж педагогічної діяльності, тим вище рівень вираженості професійних деструкцій). Встановлено, що найбільша кількість деструктивних змін відбувається на стадії вторинної професіоналізації (15-20 років стажу). Саме в цей період педагог потребує психологічної допомоги та підтримки.

До професійних деструкцій, Симанюк Е.Е. відносить професійні деформації, навчану безпорадність, професійну відчуженість і консервацію професійного досвіду педагогів. Професійні деформації розвиваються в процесі тривалої експлуатації професійно важливих якостей особистості і характеризуються зміною рівня їх вираженості. Недостатній рівень сформованості професійної компетентності та консервація професійного досвіду проявляється в некомпетентності. Деструктивні зміни професійної спрямованості проявляються в навчаній безпорадності (відмова від активних професійних дій, професійна пасивність, байдужість) і професійному відчуженні (втрата ідентичності з професійною роллю). Професійно обумовлені деструкції уповільнюють темп професійного розвитку, знижують продуктивність діяльності і задоволеність нею.

Це добре узгоджується з іншими роботами, що присвячені впливу про-

фесії на особистість, в яких переважають дослідження травмуючого впливу на психіку монотонної праці, постійно високої відповідальності, психічної напруженості праці та ін. Показано, що в деяких випадках професійна діяльність призводить до появи професійної втоми, зниження працездатності, виникнення психологічних бар'єрів, збіднення репертуару прийомів діяльності і навіть втрати професійних умінь і навичок. Професійний розвиток - це завжди «придбання і втрати, а значить становлення професіонала - не тільки вдосконалення, але і втрати» (Зеер Е.Ф.). Тобто на стадії професіоналізації за багатьма видами професій відбувається розвиток професійних деформацій (деструкцій, деградацій), що порушують цілісність особистості, знижують її адаптивність, стійкість і негативно позначаються на продуктивності діяльності.

Так, на думку Петренка О.В., принципово розбіжністю, що дозволяє диференціювати риси особистості професійного типу від рис особистості, які зазнали професійної деформації, є те, що професійна особистісна деформація - це процес, який дисгармонізує соціальні пласти мотиваційно-потребової сфери особистості, викривлюючи сутнісні якості людини і глибоко дисгармонізуючи таким чином всю особистість в цілому, тоді як основними ознаками особистості професійного типу є певна асиметрія сфери інтересів, а також специфічні риси "професійно-забарвленого" стилю комунікації. Стиль комунікації особистості професійного типу зачіпає зовнішню форму комунікативного процесу і не пов'язаний, на відміну від професійної особистісної деформації, з трансформаціями соціальних пластів мотиваційної сфери.

Особистість професіонала може знаходитися під впливом чинників, пов'язаних з предметно-операційним, когнітивним та комунікативно-рольовим аспектами професійної діяльності.

Доведено, що роль чинників предметно-операціональної групи у процесі особистісної дисгармонізації не істотна. Когнітивні чинники можуть звужувати пізнавальну активність особистості та формувати професійно-однобічні інтереси, проте вважати однобічність інтересів ключовою ознакою професійної особистісної деформованості не можна, оскільки й гармонійна особистість може мати певну асиметрію інтересів, пов'язану з наявністю мотиваційної домінанти як передумови особистісної цілісності [3, с. 21].

Вплив на особистість комунікативно-рольових чинників професійної діяльності є найбільш суттєвим, оскільки вони торкаються сутнісних ознак людини та основоположних аспектів її життєдіяльності. Ці чинники можуть сприяти не тільки формуванню специфічного стилю комунікації, але й приводити до викривлення соціальних якостей людини. Саме з таким викривленням пов'язана професійна деформація особистості. Системоутворюючою ознакою деформованої особистості є маніпулятивність у соціальній поведінці і нездатність ставитися до іншої людини як до самоцільної цінності.

За результатами досліджень Козлової А.В. можна стверджувати, що психологічні особливості професійних деформацій особистості викладача вищої школи визначаються системними змінами таких особистісних утворень, як слабкоструктурована самосвідомість особистості (відсутність мотивації до самопізнання, негуманістичний погляд на природу людини, низький рівень самоактуалізації, виражені внутрішньоособистісні суперечності або їх ігнорування тощо); буденно-психологічна педагогічна спрямованість з тенденцією до негативізму (низька креативність, відчуття непродуктивності власного життя, низький локус відповідальності за власне життя, незадоволеність своїм життям); комунікативна некомпетентність, що супро-

воджується стійкими труднощами спілкування (нетворчість, неоригінальність у спілкуванні і взаємодії, з розбіжністю власних очікувань і реальної поведінки партнера, прагнення підігнати, переробити іншого під себе, невміння прощати помилки); діяльнісна некомпетентність (проявляється формалізмом у професійній діяльності, критичним рівнем педагогічної компетентності - неповагою, нетерпимістю та консервативністю в оцінці інших); особистісна некомпетентність (проявляється неготовністю нести відповідальність за власне життя, низьким рівнем саморегуляції, ознаками роздратування, некомпетентністю в часі, використанні авторитету віку, стажу, звання, посади в якості аргументу); ригідність як складне утворення, що включає поведінковий, емоційний та інтелектуальний аспекти особистості.

Досліджуючи вплив професійної деформації на психологічні особливості саморозуміння викладачів вищого навчального закладу, Степкіна Т.В. виділяє два види деформацій, характерних для викладачів вищої школи: деформація на рівні окремих компонентів саморозуміння (рихла структура компонентів, де зміна одного елемента ніяк не зачіпає інші елементи, в результаті чого виникає внутрішній конфлікт, протиріччя). У професійній діяльності проявляється як професійна байдужість, формальне ставлення до виконання функціональних обов'язків, труднощі з інтерпретацією зовнішнього світу, конформність, знецінення себе як фахівця; деформація на рівні структури саморозуміння (жорстка структура компонентів, де зміни одного елемента ведуть до зміни всієї структури і характеру образу фахівця). У професійній діяльності проявляється як ригідність особистості, шаблонність мислення і дії, перенесення великої частки професійних дій, стереотипів і установок на поведінку поза роботою, прийняття ролі «вчителя».

У викладачів першої групи найнижчі показники за шкалами «погляд на природу людини», «спонтанність», «аутосимпатія». Для досліджуваних характерні невпевненість у власних силах і відсутність довіри до навколишнього світу, нестійка самооцінка, фрагментарна «Я-концепція».

Для викладачів другої групи характерна слабка вираженість шкал «потреба в пізнанні» і «спонтанність», що обмежує їх у проявах власних емоцій, низькі показники за шкалою «автономність» ізолюють їх від навколишнього світу, а за шкалою «гнучкість у спілкуванні» співвідноситься з наявністю соціальних стереотипів, з нездатністю до адекватного самовираження в процесі спілкування.

Психологічною умовою подолання професійних деформацій особистості є усвідомлення, рефлексія викладачами притаманних їм деформаційних тенденцій і актуалізація внутрішньої потреби в самореалізації, а організаційно-педагогічною умовою є психологічна технологія професійного розвитку особистості [2, с. 88].

Процес профілактики (корекції і подолання) різних проявів професійної деформації особистості викладача вищого навчального закладу може включати наступні етапи (за Жалагіною Т.А.): створення психологічних передумов в ході обговорень актуальних проблем професійної діяльності викладача вузу; занурення суб'єкта освітнього процесу в проблемне поле під час дослідження структури та змісту проявів професійної деформації в конкретному освітньому закладі (або одному з його структурних підрозділів - окремої кафедри, групи кафедр тощо); власне робота з корекції (подолання) професійної деформації особистості, що полягає в осмисленні викладачем особистого незнання/знання різних психологічних аспектів своєї професійної діяльності, імпліцитних уявлень та форм поведінки, в усвідомленні позитивного і негативного в своїй системі

психологічного досвіду; формування особистої програми (системи прийомів) профілактики і корекції професійної деформації особистості. При цьому основне завдання групової роботи з профілактики та корекції професійної деформації викладача вищого навчального закладу - полегшити вираження почуттів і думок учасниками, ініціювати процес переосмислення різних аспектів професійної діяльності.

Таким чином, подолання професійних деструкцій педагога вищої школи вимагає активної участі в цьому процесі самого педагога, тому дієвою технологією є психологічне сприяння, яке полягає в конструюванні «сміслового образу» професійної діяльності і прогнозуванні професійного майбутнього. Дієвими технологіями подолання професійно обумовлених деструкцій є організаційно-діяльні ігри, метод проектів, метод направляючих текстів та моніторинг професійного розвитку педагогів, а також психопрофілактика, психологічне консультування, психологічний тренінг і коучинг.

Висновки. Найбільша кількість деструктивних змін відбувається на стадії вторинної професіоналізації (15-20 років стажу). Психологічними характеристиками деформацій особистісно-професійного розвитку викладачів вищого навчального закладу є:

- педагогічна агресія, авторитарність, демонстративність, дидактичність, домінантність, особистісно-рольовий дисонанс і соціальне лицемірство;
- відсутність мотивації до самопізнання, низький рівень самоактуалізації, негуманістичний погляд на природу людини, прагнення підігнати, переробити іншого під себе, невміння прощати помилки, неповага, нетерпимість та консервативність в оцінці інших, виражені внутрішньоособистісні суперечності, а також низька креативність, відчуття непродуктивності власного життя, низький локус відповідальності

за власне життя, незадоволеність своїм життям, нестійка самооцінка, наявність соціальних стереотипів.

Для подолання психічного дискомфорту в критичних ситуаціях педагоги використовують більшою мірою проекцію, заперечення і раціоналізацію.

Деструктивні зміни професійної спрямованості проявляються у професійній пасивності, байдужості та втраті ідентичності з професійною роллю, що уповільнює темп професійного розвитку, знижує продуктивність діяльності та задоволеність нею.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Жалагіна Т.А. Психологическая профилактика профессиональной деформации личности преподавателя вуза: Дис. ... д-ра психол. наук. – Тверь, 2004. – 309 с.
2. Козлова А.В. Психологические особенности профессиональных деформаций личности преподавателя высшей школы: Дис. ... канд. психол. наук. – Москва, 2006. – 147 с.
3. Петренко О.В. Професійна деформація особистості та шляхи її профілактики в умовах військової служби: Науково-методичний посібник. – К., АЗСУ, 1998. – 32 с.
4. Степкина Т.В. Влияние профессиональной деформации на психологические особенности самопонимания преподавателей вуза: Дис. ... канд. психол. наук. – Астрахань, 2007. – 199 с.
5. Сыманюк Э.Э. Психологические основания профессиональных деструкций педагога: автореф. дис. ... д-ра психол. наук. – Екатеринбург, 2005. – 48 с.